

Bâbü'r'ün Mübeyyen Der Fıkh Adlı Eserinde Organ Adları ile Oluşturulan Kalıplaşmış Dil Birimleri

Styled Language Units Created with Organ Names in Bâbü'r's Work Called Mübeyyen Der Fıkh

Derya DOĞAN*

*İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Türk Dili ve Edebiyatı, Doktora Öğrencisi,
İstanbul, Türkiye

ORCID: D.D. 0009-0007-8198-1064

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Derya DOĞAN,
İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Türk Dili ve Edebiyatı, Doktora Öğrencisi,
İstanbul, Türkiye
E-posta: deryadatli@arel.edu.tr

Başvuru/Submitted: 22.11.2024

Revizyon Talebi/Revision Requested:
30.12.2024

Son Revizyon/Last Revision Received:
07.01.2025

Kabul/Accepted: 07.01.2025

Online Yayın/Published Online: 07.02.2025

Atıf/Citation: Doğan, D. (2024). Styled Language Units Created with Organ Names in Bâbü'r's Work Called Mübeyyen Der Fıkh. *Dilbilim Dergisi - Journal of Linguistics*, 43, 37-55. <https://doi.org/10.26650/jol.2024.1589561>

ÖZ

Dillerin tarihsel seyri içinde mevcut kelime kadrosunun ihtiyacı karşılama noktasında yetersiz kalması, dilde yeni kelimelere ve ifade araçlarına gereksinim duyulması sonucunu doğurmaktadır. Diller bu ihtiyacı karşılamak üzere pek çok yöntemle sahiptir. Birden fazla kelimenin bir araya gelerek kalıplaşmış birimler oluşturması da bu yöntemlerden biridir. Bir dilin gelişmişlik düzeyinin en güçlü göstergelerinden biri olan kalıplaşmış dil birimleri, dilin kültürel ve sosyal yönü ile doğrudan bağlantılıdır. Bir dilin biçim bilimi, anlam bilimi ve söz dizimi alanları ile ilgili olan kalıplaşmış dil birimleri (birleşikler, ikilemeler, deyimler, atasözleri ve kalıp ifadeler) Türk Dilinin tüm tarihsel devrelerinde en etkili ifade aracı olarak metinlerde varlık göstermektedir. Dildeki neredeyse tüm kelime türlerinin birleşmesi ile meydana gelebilen kalıplaşmış dil birimleri göz önünde bulundurulduğunda organ adları ile oluşanların önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Bu çalışmada, Klasik Dönem Çağatay Türkçesi şairlerinden Bâbü'r Şah'ın Mübeyyen Der Fıkh adlı eserinde, organ adlarıyla oluşturulan kalıplaşmış dil birimleri incelenmiştir. Söz konusu eser, organ adlarıyla oluşturulan kalıplaşmış dil birimlerinin işlek bir şekilde kullanımı açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir. Araştırma, Çağatay Türkçesinin dil bilimsel açıdan zenginliğini ve bu döneme ait metinlerde kalıplaşmış dil birimlerinin işlekliliğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda, organ adlarıyla oluşturulan kalıplaşmış dil birimlerinin türleri, kullanım sıklıkları ve anlam özellikleri detaylı bir şekilde analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular, Çağatay Türkçesinin ifade gücünü ve kültürel derinliğini yansıtan bu birimlerin, dönemin dil yapısı içerisindeki önemli rolünü göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Dilbilim, Türk Dili, Çağatay Türkçesi, Organ Adları, Kalıplaşmış Dil Birimleri

ABSTRACT

In the historical progression of languages, the inadequacy of existing vocabulary to meet emerging needs often leads to the creation of new words and expressions. Languages employ various methods to address this necessity, and one such method is the formation of formulaic language units through the combination of multiple words. These units, which include compounds, reduplications, idioms, proverbs, and other formulaic expressions, are pivotal in demonstrating the developmental level of a language. They are intricately linked to the cultural and social dimensions of the language community. Historically,

these elements have served as potent tools of expression in all periods of the Turkish Language, particularly in texts where they enhance both the semantic and syntactic richness. A noteworthy manifestation of this can be seen in the Classical Period of Chagatai Turkish, especially within the works of the poet Babur Shah. His work, Mübeyyen Der Fıkh, is remarkable for its effective use of formulaic language units involving organ names. In this study, formulaic language units formed with organ names in the work of Babur Shah, one of the poets of the Classical Period Chagatai Turkish, called Mübeyyen Der Fıkh, were examined. The work in question constitutes an important example in terms of the active use of formulaic language units formed with organ names. The research reveals the linguistic richness of Chagatai Turkish and the functionality of formulaic language units in the texts belonging to this period. In this context, the types, usage frequencies and semantic features of formulaic language units formed with organ names were analysed in detail. The findings show the important role of these units, which reflect the expressive power and cultural depth of Chagatai Turkish, in the language structure of the period.

Keywords: Linguistics, Turkish Language, Chagatai Turkish, Organ Names, Formulaic Language Units

EXTENDED ABSTRACT

In the historical progression of languages, the inadequacy of existing vocabulary to meet emerging needs often leads to the creation of new words and expressions. Languages employ various methods to address this necessity, and one such method is the formation of formulaic language units through the combination of multiple words. These units, which include compounds, reduplications, idioms, proverbs, and other formulaic expressions, are pivotal in demonstrating the developmental level of a language. They are intricately linked to the cultural and social dimensions of the language community.

Historically, these elements have served as potent tools of expression in all periods of the Turkish Language, particularly in texts where they enhance both the semantic and syntactic richness. The Turkish written language, which developed between the 15th and 20th centuries and is described as the continuation of Karakhanid Turkish and Khwarezm Turkish, is called Chagatai.

Turkish. Chagatai Turkish, one of the most powerful periods of the Turkish Language, is also one of the richest periods in terms of the number of literary works. Although the works written in Chagatai Turkish vary in terms of content, they also contain many concepts and terms.

A noteworthy manifestation of this can be seen in the Classical Period of Chagatai Turkish, especially within the works of the poet Babur Shah. His work, Mübeyyen, is remarkable for its effective use of formulaic language units involving organ names. This study aims to highlight the rich and potent structure of Chagatai Turkish, showcasing its significant capacity for using formulaic language units, a critical area in linguistic studies. This exploration not only sheds light on the linguistic intricacies of Chagatai Turkish but also underscores the broader implications of formulaic units in understanding the evolution and functionality of languages.

Organ names have been widely used in texts since the earliest periods of the Turkish Language. It is seen that organ names have an important place in the construction of formulaic units, which are formed when words combine with another word, lose their original meaning and take a new form. Organ names are one of the most basic elements in the vocabulary of the language. When the texts in Chagatai Turkish, which is one of the content-riches

and grammatically strongest periods of the Turkish language, are examined, it is seen that organ names have a very important place in the vocabulary. Organ names are very useful in Chagatai Turkish in terms of usage both alone and in word groups. The frequency of use of formulaic language units, especially those formed by organ names, in the Chagatai Turkish texts is remarkable.

In this study, in which the formulaic language units created with organ names were examined in the work titled *Mübeyyen* by Bâbü'r Şâh, one of the Chagatai Turkish poets of the Classical Period, 47 organ names were identified in the work. It was determined that stereotyped language units were formed with 30 of these organ names. In the study on *Mübeyyen*, which is a very remarkable work in terms of the active use of formulaic language units created with organ names, it is aimed to show how rich and functional the Chagatai Turkish has in terms of the use of formulaic language units, which have a very important place in linguistic studies. Additionally, in the studies carried out on Bâbü'r's work called *Mübeyyen*, compounds and idioms formed with organ names were identified and examined in the work, but no ambiguities, proverbs and formulaic expressions formed with organ names were found. It is likely that this is due to the limited content of *Mübeyyen*, the book of fiqh.

Giriş

Dillerin geçirdiği tarihsel evreler, farklı coğrafyalara yayılması, konuşan sayısının artması, ilerleyen zaman içerisinde dildeki mevcut kelimelerin ihtiyacı karşılamaya yetmemesi dilde yeni kelimelere ve ifade çeşitliliğine ihtiyaç duyulması sonucunu doğurmuştur. Diller, yeni kelime ve ifade ihtiyacını karşılamak üzere pek çok farklı yöntemle sahiptir. Dünya üzerinde çok geniş bir coğrafyada konuşulan ve en çok konuşana sahip dillerden biri olan Türkçenin de söz varlığının çeşitli kaynakları vardır. Türk Dilinde başlıca kelime yapma yolları mevcut kök ve eklerle yeni kelimeler türetme, arkaik kelimeleri canlandırma, yabancı dillerden kelime alma, birleşik kelime yapma ve kalıplaşmış dil birimleri türetmedir. Türk Dilinin genel işleyişi göz önünde bulundurulduğunda, bir ifadeyi karşılamak üzere kelimelerden birlikler oluşturulması yönteminin dile yeni ifade olanakları kazandırma hususunda sıkça başvurulmuş işlek bir yol olduğu görülmektedir. Şüphesiz bu kaynaklar içinde en önemli yeri tutan kalıplaşmış dil birimleridir.

Birden fazla kelimenin bir araya gelmesiyle oluşan kalıplaşmış dil birimleri, bir dilin söz varlığının çok önemli kısmını oluşturmaktadır. Kalıplaşma yoluyla oluşan bu birimler genel olarak bir dilin söz varlığındaki birleşikleri, ikilemeleri, deyimleri, atasözlerini ve kalıp ifadeleri kapsamaktadır. Dilbilim literatürü incelendiğinde, kalıplaşmış dil birimlerinin sınıflandırılması ve incelenmesi konusunda metodolojik bir tutarsızlığın varlığı dikkat çekmektedir. Araştırmacılar arasında bu birimlerin tasnifi ve işlenişine dair ortak bir görüş birliği sağlanamamış, terminoloji açısından da birlik sağlanamamıştır. Bu durum, kalıplaşmış dil birimlerini ele alan çalışmaların metodolojik açıdan çeşitlilik göstermesine ve kimi zaman bir karmaşanın ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Bu bağlamda, kalıplaşmış dil birimlerinin sınıflandırılması ve analizine yönelik standardize edilmiş bir çerçeve geliştirilmesi, dilbilimsel çalışmaların daha sistematik bir şekilde ilerlemesine katkı sağlayacaktır. Aynı zamanda, terminolojik birliğin sağlanması, ilgili araştırmaların daha tutarlı bir biçimde yürütülmesini mümkün kılacaktır.

“Çağatayca, kelimenin en geniş manası ile Moğol istilasından sonra Cengiz çocukları tarafından kurulan Çağatay, İlhanlı ve Altınordu İmparatorluklarının medenî merkezlerinde XIII-XIV. asırlarda inkişaf eden ve Timurlular devrinde bilhassa XV. asırda klasik bir mahiyet alarak zengin bir edebiyat yaratan edebî Orta Asya lehçesidir.” (Köprülü, 1945, s. 270). 15-20. yüzyıllar arasında gelişme gösteren ve Karahanlı Türkçesi ile Harezmi Türkçesinin devamı olarak nitelenen Çağatay Türkçesi, Türk Dilinin en güçlü devrelerinden biri olan Çağatay Türkçesi edebî eser sayısı bakımından da en zengin devrelerden olma özelliğini taşımaktadır. Çağatay Türkçesi ile kaleme alınan eserler muhteva açısından çeşitlilik göstermekle birlikte çok sayıda kavram ve terimi de içinde barındırmaktadır.

Kronolojik olarak 3 devreye ayrılan1 Çağatay Türkçesinin bu çalışmaya konu olan devresi Klasik Çağatay Türkçesidir. 1465-1600 yıllarını kapsayan Klasik Çağatay Türkçesi dönemi, bu dilin ifade çeşitliliği ve filolojik zenginlik açısından en üst seviyeye ulaştığı bir devre olarak değerlendirilmektedir. Klasik Dönem metinleri incelendiğinde, söz varlığı içerisinde Türkçe organ adlarının önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Bu çalışmada Klasik Dönem Çağatay Türkçesi şairlerinden Bâbü Şah'ın *Mübeyyen der Fıkh* adlı eserinde, organ adları ile oluşturulan kalıplaşmış dil birimleri incelenmiştir. Araştırmanın temel amacı, Çağatay Türkçesinin dil bilimsel açıdan zenginliğini ve bu döneme ait metinlerde kalıplaşmış dil birimlerinin kullanımının ne derece işlek bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktır.

Araştırmanın Yöntemi

Klasik Dönem Çağatay Türkçesi şairlerinden Bâbü Şah'ın *Mübeyyen* adlı fıkıh kitabındaki organ adları ile oluşturulan kalıplaşmış dil birimlerinin ele alındığı bu çalışmada öncelikle tarama yoluyla eserdeki organ adları tespit edilmiştir. Ardından bu organ adları ile oluşturulan kalıplaşmış dil birimleri saptanıp günümüz Türkçesi ile anlamlandırılmış ve eserdeki kullanımları örneklendirilmiştir. Ayrıca çalışmada kalıplaşmış dil birimleri ile ilgili ayrıntılı bilgiye yer verilmiş, bu konu hakkındaki metodoloji karmaşasından bahsedilmiştir. Çalışmanın sonunda eserde tespit edilen organ adları ve bunların içinde kalıplaşmış dil birimi oluşturanları gösteren karşılaştırmalı bir tablo verilmiştir.

1. Kalıplaşmış Dil Birimleri

Dilde birden fazla kelimenin belirli bir anlamı, belirli bir ifadeyi karşılamak üzere bir araya gelip kalmaları “*kalıplaşma*” olarak adlandırılır. Z. Korkmaz kalıplaşmayı “Yeni bir kavramı veya yeni bir nesneyi karşılamak üzere iki ya da daha çok kelimenin belirli şekil bilgisi kurallarına uyularak yeni bir anlam birliği oluşturacak biçimde bir araya getirilmesidir.” (Korkmaz, 2014, s. 190) şeklinde tanımlamaktadır.

“Kalıplaşma, kelimelerin asıl anlamlarını kaybederek yeni bir biçim almaları ve bu şekilde yaygınlık kazanmalarıyla ilgilidir. Bu da söz konusu birimlerin önemli bir özelliğidir. Dilin doğal bir gelişimi olarak değerlendirilmekle birlikte bu durum bazı kurallar çerçevesinde gerçekleşmiştir. Bu noktada, kalıplaşmış birimlerin oluşma şartlarının rastgele olmadığı, kalıplaşmış dil birimlerinin, yapısal, anlamsal ve işlevsel bir birlikteliğin ürünü olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Belirli bir anlamı verebilmek veya belirli bir işlevi yerine getirebilmek için bir araya getirilen kelimelerin yapısal kalıplaşmasının anlam açısından da desteklenmesi

1 Çağatay Türkçesinin devreleri birçok Türkolog tarafından farklı şekillerde tasnif edilmiştir. Bu çalışmada, Çağatay Türkçesini ilk çalışmalarında dört döneme ayıran ancak daha sonra yayımladığı *Çağatayca El Kitabı*'nda bu görüşünü değiştirerek üçe ayıran Eckmann'ın tasnifi esas alınmıştır:

I- Klasik Öncesi Dönem (15. yüzyılın başlarından 1465'e kadar)

II- Klasik Dönem (1465-1600)

III- Klasik Sonrası Dönem (1600-1921) (Eckmann, 2013, s. 17)

beklenir. Aksi takdirde birim, dilin kullanıcısı tarafından anlaşılmaz, benimsenmez ve kullanım dışında kalır.” (Sarı, 2021, s. 2).

Kalıplaşmış birimlerin var olmasının temeli, dili kullanan toplumun kalıp ifadeleri zaman içinde ortaya koyup benimsemesi ve uzlaşmasına dayanmaktadır. “Yazının henüz icat edilmediği bir dönemde, bütün düşünce dünyasının kalıp ifadelerde saklandığı ve bu sayede aktarıldığı bilinmektedir. Sözlü kültürlerde kazanılan, öğrenilen bilginin unutulup kaybolmaması için sürekli olarak tekrar edilmesi kalıplaşmayı beraberinde getirmiş ve bilgi ancak bu sayede saklanabilmiştir” (Sarı, 2021, s. 2).

Dil ve kültür birbirinden ayrı düşünülmemeyen iki kavram işaretidir. Gerek sözlü gerekse yazılı olarak dil vasıtasıyla kuşaktan kuşağa kültürel aktarım sağlanır (Er, 2016, s. 1426). Dilin söz varlığının temel taşlarından olan kalıplaşmış dil birimleri (birleşikler, deyimler, atasözleri, vecizeler, ikilemeler, dualar ve beddualar, ayetler ve hadisler) de en güçlü kültürel miras kodları olarak varlık göstermektedir.

Dilbilim sahasının ana kaynakları incelendiğinde kalıplaşmış dil birimlerinin tasnifi ve işleniş hususunda bir metodoloji karmaşası olduğu görülmektedir. Kalıplaşmış dil birimlerinin sınıflandırılması konusunda araştırmacılar arasında henüz bir görüş birliği sağlanamamış, kalıplaşmış dil birimleriyle ilgili ortak bir terminoloji oluşamamıştır. Bu durum kalıplaşmış dil birimleri konusunda yapılan çalışmalarda da bir metodoloji karmaşasını kaçınılmaz olarak beraberinde getirmektedir.

H. Gökdayı söz konusu birimleri şöyle sınıflandırmıştır: 1. Atasözleri, 2. Deyimler, 3. İkilemeler, 4. Birleşikler ve 5. Kalıp Sözler (Gökdayı, 2020). G. Çolak, “kalıplaşmış söz birlikleri” şeklinde adlandırdığı grubu şu şekilde sınıflandırmıştır: 1. Atasözleri ve Tekerlemeler, 2. İlişki Sözleri, 3. İkilemeler, 4. Deyimler, 5. Birleşik Sözler (Çolak, 2017). Sarı 1. Atasözleri, 2. Deyimler, 3. Dua/Alkış ve Beddua/Kargış/İlenç, 4. İlişki Sözleri, 5. İkilemeler şeklinde bir tasnif yapmıştır (Sarı, 2019). Wray, sınıflandırma yapılırken kalıplaşmış dil birimlerinin dört özelliğinden birinin veya daha fazlasının ön plana çıkardığını belirtir Bu bağlamda İng. *formulaic language* “kalıplaşmış dil birimleri” ana başlığı altında genel olarak şu gruplar incelenmiştir: *proverbs* “atasözleri”, *idioms* “deyimler”, *compounds* “birleşikler”, *methaphors* “metaforlar”, *formulaic expressions* “kalıp ifadeler”, *binomials* “ikili adlandırma” (Tannen vd. 1977; Wray, 2002; Conklin vd. 2012; Wood, 2015). Bu tasnif farklılıklarına uzun uzun örnekler vermek mümkündür.

Organ adları, Türk Dilinin en eski devirlerinden itibaren metinlerde yaygın şekilde kullanılmaktadır. Kelimelerin başka bir kelimeyle birleşip asıl anlamlarını kaybederek yeni bir biçim almalarıyla meydana gelen kalıplaşmış birimlerin yapımında da organ adlarının önemli bir yer tuttuğu görülmektedir.

2. Mübeyyen Der Fıkh'ta Organ Adları ile Oluşturulan Kalıplaşmış Dil Birimleri

Canlı vücudunun bütününi oluşturan vücudun içinde ya da dışında bir görevi veya işlevi olan her bir parçaya “organ” adı verilir. Türkçe Sözlükte “*Vücudun belirli bir görev yapan*

ve sınırları kesin olarak belirlenmiş bölümü, uzun.” (TS) şeklinde izah edilen organ terimi, Büyük Resimli Tıp Sözlüğünde “*Kendine özgü bir işlevi olan anatomik yapı.*” tanımıyla yer almaktadır. (RBTS). Bu kelime Biyoloji Terimleri Sözlüğünde “*Organizma içinde özel görevleri olan ve dokulardan oluşmuş, karaciğer; böbrek, kalp gibi yapılar.*” (BTS) olarak açıklanırken Zooloji Terimleri Sözlüğünde “*Organizma içinde özel görevleri olan tek parçalar; vücudun aygıtları.*” (ZTS) şeklinde tanımlanmaktadır.

Dillerin söz varlığında temel sözcükler önemli bir yer tutar. Bu sözcükler, gösterdiği nitelikler dolayısıyla dil akrabalıkları, dil ayrışması, dil öğretimi, dil tarihi ve dilbilgisi gibi dil incelemelerinde ilk olarak başvurulmuş sözcük kategorisini oluşturur. Dilbilimciler tarafından dillerin söz varlığında sayı adları, hayvan adları, organ adları gibi adbilimi verileri temel sözcükler olarak kabul edilmektedir (Doğan, 2005, s. 141).

Organ adları, bir dilin ifade çeşitliliğinin ve inceliklerinin anlaşılması, tarihî gelişiminin ortaya konulması açısından oldukça önemli söz varlığı unsurlarıdır. Türk dilinin muhteva olarak en zengin, gramatikal olarak en güçlü devrelerinden olan Çağatay Türkçesindeki metinlerde yer alan organ adlarının sözvarlığında çok önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Organ adları Çağatay Türkçesinde tek başına olduğu kadar kelime grupları içinde kullanım yönünden de oldukça işlektir. Bilhassa organ adları ile oluşturulan kalıplaşmış dil birimlerinin Çağatay Türkçesi metinlerinde kullanım sıklığı dikkat çekicidir.

Klasik Dönem Çağatay Türkçesi şairlerinden Bâbü'r Şâh'ın *Mübeyyen* adlı eseri organ adları ile oluşturulan kalıplaşmış dil birimlerinin işlek şekilde kullanılması noktasında son derece önemli bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Çok güçlü ve büyük bir hükümdar oluşunun yanı sıra Çağatay Edebiyatının en güçlü şairlerinden biri olan Bâbü'r'ün en karakteristik eserlerinden biri olan *Mübeyyen* Hanefî fıkıhına dair bazı konu ve meseleleri izah gayesiyle kaleme alınmış 2000 mısralık bir mesnevidir. Aruzun “fâilâtün mefâilün fâilün” veznindeki bu eser beş fasıl üzerine tertip edilmiştir. İçinde ebced hesabı ile düşürülmüş tarihten eser 928'de (1522) yazıldığı anlaşılmaktadır.² (Akün; 1993, s. 396).

Zengin söz varlığı, dilin çok yönlü kullanımı, derin anlam dünyasıyla Çağatay Edebiyatının en güçlü eserlerinden biri olan *Mübeyyen*'de yapılan taramalar sonucu 47 organ adı³ tespit edilmiştir. Bu organ adlarından kalıplaşmış dil birimi oluşturup çalışmamıza konu olanlar şu şekildedir:

2.1. Mübeyyen Der Fıkıh'ta Organ Adlarıyla Oluşturulan Birleşikler

Dilde kelime yapma, dile yeni ifade aracı kazandırma yollarından biri olan birleşikler “Yeni bir kavramı veya yeni bir nesneyi karşılamak üzere iki ya da daha çok kelimenin belirli şekil bilgisi kurallarına uyularak yeni bir anlam birliği oluşturacak biçimde bir araya getirilmesidir.” (Korkmaz, 2014, s. 190). Kalıplaşmış dil birimlerinin alt gruplarından biri ve en kapsamlısı olan birleşikler zaman içinde dilin temel söz varlığının bir unsuru olur.

2 TDV İslâm Ansiklopedisi, 4. Cilt, 396-400.

3 Tespit edilen 47 organ adından 30'u ile kalıplaşmış dil birimleri oluşturulduğu saptanmıştır. Çalışmanın sonuç kısmında karşılaştırmalı tablo verilmiştir.

2.1.1. Organ Adlarıyla Oluşan İsim Tamlamaları

ağız sunı: Ağız suyu.

Munkatı bolmağan *ağız sunı*

Yutsaŋ iñekke yitkürüp munı (MDF-A201-1575)

ağız suyu: Ağız suyu, ağız çalkalanan su.

Kim ki bu *ağız suyunı* yutkey

Bî-kefâret kazasını tutkey (MDF-B80b-1530)

arka boyun: Boynun arkası, ense.

Baş u *arka boyunnı* tüptüz itiş

Her namaz işlerini siz tüzetiş (MDF-A100-751)

ayak uçı: Ayak ucu, ayakların uç kısmı.

Lik hatun ni yirge olturdı

Ayak uçları oŋ sarı turdı (MDF-A114-863)

barmak uçı: Parmak ucu.

Mesh kim ötügüngğa sin kıla sin

Kılma *barmaklarıŋ uçı* bile sin (MDF-A83-615)

burun kanı: Burun kanı.

Halkıŋa barsa ger *burun kanı*

Müfsid-i rûze bilge sin anı (MDF-A196-1531)

ilig tırnağı: El tırnağı, tırnak.

Bir *ilig tırnağın* tamām almak

Yā alınsa ayağını hem mundaŋ (MDF-A231-1825)

iñek tübi: Avurdun dibi.

Tüg çıkar yirdin ol *iñek tübiçe*

Bil iñek ya nî ol süngök tübiçe (MDF-B30b-575)

kıl sanı: Kıl sayısı.

Cisme her niçe ki kıl bolsa

Kıl sanı il tenide til bolsa (MDF-A7-7)

kintik astı: Göbek deliğinin altı.

*Kindik astı*da koyğa sin solnı

Solnıñ üstide koyğıl oñ kolnı (MDF-A110-832)

kişi boynı: İnsan boynu.

*Kişi boynı*ğa koymağay sin ayak

Qayda yir tapsaŋ anda olturmaq (MDF-A137-1089)

qoltuq tügi: Koltuk altı tüyü.

Misl-i *qoltuq tügi* vü ämmesini

Qıl kıyās uşbularge yā nesini (MDF-A231-1822)

kögüs utrusı: Göğüs karşıısı, göğsün karşıısı.

Sin ölügge namāz kıl bu sıfat

*Kögsiniñ utrusı*da qıl bu salāt (MDF-A149-1193)

köz nazarı: Göz nazarı, bakma, bakış.

Qılma arқаŋnı Ka'be öyi sarı

Uşbu öyge kirer *közün nazarı* (MDF-B116b-2165)

öz ilig: Kendi eli.

Kim ki şeyhın ü enbiyānı söger

Qanını *öz ilgi* birle töker (MDF-B10b-170)

saç ucu: Saç ucu.

Munda taqsır kaysındur bilgil

Bir ilig *saçnı ucı*mdan kem qıl (MDF-B100b-1951)

sakal astı: Sakalın altı.

*Sakal astı*da zāhir olsa yüzi

Su tigürsün bu boldı şer sözi (MDF-B30b-573)

sakal üstü: Sakalın üstü.

*Sakal üstü*de zāhir olmasa yüz

Farz bil meshini işit bu söz (MDF-B30b-572)

(MDF-B30b-575)

tiş arası: Dişin arası.

Tiş arasındagını yutmağlık

Bağlamaslık anı ki bar bağlık (MDF-A118-901)

tiş kanı: Diş kanı, dişten gelen kan.

Tiş kanını yutarda iyi tālib

Bolsa ağzın suyu aña gālib (MDF-A201-1576)

toğuz tirisi: Domuz derisi.

Meger ikki şerefdin ol birisi

Biri ādem biri *toğuz tirisi* (MDF-A59-441)

tüg tübi: Tüy dibi.

Bil ki tofrağnı ançça sürmeklik

*Tüg tübi*ge anı tigürmeklik (MDF-A88-652)

2.1.2. Organ Adlarıyla Oluşan Sıfat Tamlamaları

barça barmaqlar: Bütün parmaklar.

Qavma birle rukū u celsede bil

*Barça barmaqlar*ın açuq tutqıl (MDF-A111-842)

iki ayak: İki ayak.

İkki qol ikki tiz baş *ikki ayak*

İşbu yittini yirge bar qoymaq (MDF-B45b-845)

iki qol: İki kol.

İkki qol ikki tiz baş ikki ayak

İşbu yittini yirge bar qoymaq (MDF-B45b-845)

iki qulaq: İki kulak.

Nermeler kim *iki qulaq*da-durur

İkkisiniñ arası bil yüz irür (MDF-B30b-577)

iki tirsek: İki dirsek.

Yana tofrağqa kol tigürmek ile

Sürt qollarğa *ikki tirsek* ile (MDF-A88-654)

iki tiz: İki diz.

İkki kol **ikki tiz** baş ikki ayak

İşbu yittini yirge bar koymak (MDF-B45b-845)

kırkkuluk tög: Kesilecek tüy.

Bururuj birle tırnağın algıl

Kırkkuluk tögni kırk vü saç salgıl (MDF-A217-1707)

sol kol: Sol kol.

Yā budur kim niçe kadem yörü yol

Yā budur tekye kıl basıp **sol kol** (MDF-A64-475)

tög çıkar yir: Tüy çıkan yer.

Tög çıkar yirdin ol inek tübiçe

Bil ingek ya nî ol sünek tübiçe (MDF-B30b-575)

2.2. Mübeyyen Der Fıkh'ta Organ Adlarıyla Oluşturulan İkilemeler

Mübeyyen Der Fıkh üzerine yapılan incelemede eserde organ adıyla oluşturulan ikileme tespit edilmemiştir.

2.3. Mübeyyen Der Fıkh'ta Organ Adlarıyla Oluşturulan Deyimler

Türkçe Sözlükte “*Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, kendine özgü bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği; tabir.* (TS) şeklinde tanımlanan “deyim” kelimesini İ. Ayverdi Misalli Büyük Türkçe Sözlükte “*İfade gücünü arttırmak için bir araya getirilen ve genellikle gerçek anlamları dışında bir anlam kazanarak kalıplaşan kelime öbeği, tabir, ıstılah.*” (Ayverdi, 2010, s. 279) olarak izah etmiştir. Deyim anlamı (idiomatic meaning)’nı oluşturmak üzere yan yana gelen göstergelerin kendi anlamlarından sıyrılarak anlambilim açısından tek bir gösterge niteliğine sahip olması, yani, bütüne ait tek bir anlamı yansıtır duruma gelmesi, deyimleşme olgusu olarak görebileceğimiz anlambilimsel etkileşim düzleminin sonucudur. Deyimleşme olgusu deyim aktarması, ad aktarması (metonymy), benzetme (simile), ve alüzyon (allusion) gibi anlam aktarımını sağlayan olayların etkisinin söz konusu olduğu bir süreci belirtir. Buna bağlı olarak, deyim anlamı, deyimleşme olgusu sonucunda ortaya çıkan parçaların anlamlarını aşan bütüne ait anlamdır (Subaşı Uzun, 1991, s. 30-31). D. Aksan’ın “*Dili konuşan toplumun anlatımdaki gücünü ve başarısını, benzetmeye, nükteye olan eğilimini ortaya koyan önemli öğelerdir.*” (Aksan, 1996: 31) şeklinde açıklama getirdiği deyimler, Türk Dilinin tüm tarihsel dönemlerinde söz varlığında önemli bir yere sahiptir.

Mübeyyen’de tespit edilen organ adlarıyla oluşturulan deyimler şunlardır:

ağız aç-: Yemek yemek.

Bu iki ay *ağız açarmı* unut

Ara açılrsa yana baştın tut (B81b-1550)

ağız yap-: Ağız tutmak, ağız kapamak.

Kilse ger esnegün *ağız yapkıl*

Yutalıñ def'iga tekellüf kıl (B45b-852)

Ağız u közni 'özsiz yapmak

Yapğul ağızıñı bolsa esner çak (B48a-896)

ayağdın ayak yüdkе-: Ayak ayak üzerine koymak.

Yana yüdkemek ü *ayağdın ayak*

Celse içre tapang'a olturmak (B48a-897)

ayağ yu-: Ayak yıkamak, ayağını yıkamak.

Başka mesh eyle vü *ayağıñıy*

Aşuğun birle boldı farz-ı vuzû (A76-571)

ayağ kоp- : Ayak yükselmek, havaya kalkmak.

Bir *ayağ kopsa* bar kerâhiyyet

İkkisi kopsa baştın it niyyet (B41a-759)

Secdede *kopsa* yirdin ikki *ayağ*

Bu dağı müfsid oldı bil mundağ (B50a-947)

ayağ koy- : Ayak basmak.

Ki *ayağ koysa* kâfir ol demde

Yirini körgey ol cehennemde (B14b-249)

Uy u tive kirek-turur ol ân

Üçge vü altığa *ayağ koyğan* (A145-1169)

Bir, bir uy, kırk bolsa öyünge san

Bolğay üç yaşığa *ayağ koyğan* (A173-1342)

baş koyı kıl-: Başı aşağı koymak, secdeye baş koymak.

Yana *kılmağ* rükû'da *koyı baş*

Secde-gehdin yana arıtmağ taş (A117-893)

baş kırk-: Başı traş etmek.

Yana baş kırk yâ *saç it taşır*

Boldı vâcib bu kılmâğıl taşır (B100b-1950)

baş sal-: Kafa sallamak.

Uy kibi *baş salıp* selâm itmek

Aşukup rûkn-i nâ-tamâm itmek (A118-900)

baş yap-: İlk önce yapmak, ilk yapmak.

Yana ihrâm vaktı *baş yapsun*

Kiyse câyiz-durur tikilgen ton (A278-2169)

başnı kırk-: Saçını kesmek.

Başnı kırkar yana helâl bolur

Niççe kün Mekke’de bu hâl bolur (A224-1758)

başnı kırkıl-: Saçı kesilmek.

Yâ saşal birle *başnı kırkılsa*

Rub’ıdın azrak irgenin bilse (A236-1862)

bilge4 bağla-: Bir şeyi beline bağlamak.

Bağlasay bilge nafağa hemyânı

Bâk imes tikken olsa hem anı (B98b-1912)

il bağla-: El bağlamak, el kavuşturmak.

Ayt tekbîr yana üç nevbet

Köterip *bağlamay il* ol fursat (B57b-1104)

il köter-: El kaldırmak.

Mundın özge diriñde tekbîrât

İl köterme başıñnı sin tipret (A147-1187)

il yu-: El yıkamak, ellerini yıkamak.

Yüz yumaktır biri bulardın bil

Tirseging birle *illeriñni yuğıl* (A75-570)

4 *bil* kelimesi metinde *bêl* şeklinde de geçmektedir.

ilig ur-: El sürmek, eliyle dokunmak.

Ka'be astârığa **ilig uruban**

kuçқа sin Ka'be tamını turuban (B116b-2161)

ilgidin kil- / iligdin kil-: Elinden gelmek.

Yapmağı irge **kilse iligdin**

Tizgeçe farz boldı kindiktin (A52-376)

Ser-keş il uşbunı heves kılmas

Sâyir ilniñ bu **ilgiden kilmes** (A30-199)

ilig köter-: El kaldırmak, elini kaldırmak.

Köter iligini diseñ üç tekbr

Biri tañrımede kınutta bir (B44b-828)

Niyyet itkil dağı iligni köter

Burna **iligñ köterme** iy ser-ver (A98-737)

İr **kötersin iligni** gûşқаça

Lık hatun iligni döşқаça (A110-830)

ilig kavuştur-: El kavuşturmak, iki eli birbirine bağlamak.

Lık âhırda **kavuştur ilig**

Kirek ilge bularnı bilmeklik (B57b-1102)

kan eyle-: Kan içinde bırakmak.

Bir ayak bir iligni kim ki tamâm

Eylese kan aña yok ol hengâm (B95a-1829)

kan bir-: Kan vermek, kanını vermek.

Rub'ıça ger yapılsa bu ikki yir

Bir kün ötse bu işke **kan bir**, dir (B94b-1819)

Lâzım olğay bu iş üçün **bir kan**

Bu mañal bir koy eylesün kurbân (B95a-1832)

kan it-: Kan dökmek.

Yapılır 'uzv rub'ıdın köprek

Bolsa mekşûf **kan** kirek **itmek** (B95b-1839)

Kim ki bu nev‘ kılsa ol yitkey
Ol kişi bu işige **kan itkey** (B96a-1853)

kan kıl-: Kan dökmek.
Mütemetti‘ kişi eger bolsa
Kılsa kan rûze yâ tutar bolsa (A224-1762)

Uşbular müfsid-i hac irmes bil
Ger bular vâkı‘ olsa sin **kan kıl** (A228-1793)

Her niçe meclis itseñ isti‘mâl
Ança **kan kılğa** sin munı yâd al (A229-1800)

kögsü ivrül-: Niyeti bozulmak.
Kıbledin özge sarı yüz bolsa
Müfsid olğay çü **kögsüñ ivrülse** (A123-953)

köz açıp yum- : Göz açıp kapamak.
Köz yumup açquça kılur mevcûd
Köz açıp yumguça kılur nâ-bûd (B5b-77)

köz sal-: Göz atmak, bakmak.
Yâhud özünge bir nime aldın
Sûd kılsa satarğa **köz salduñ** (A177-1376)

köz yum-: Göz yummak.
Köz yumup açquça kılur mevcûd
Köz açıp yumguça kılur nâ-bûd (B5b-77)

közge körün-: Göze görünmek, görünür olmak.
Tübi dâhil imes-turur yüzge
Utrudın çün **körünmes** ol **közge** (B30b-576)

közi tüş-: Görmek istemek, bakmak.
Kât itip Ka‘be’ğa çü yavuşsa
Her kaçan Ka‘be’ğa **közi tüşse** (B103a-1980)

közni yap-: Gözünü tutmak, gözünü kapamak.

Ağız u *közni* 'özrsiz *yapmak*

Yapğıl ağızını bolsa esner çak (B48a-896)

kulak sal-: Kulak asmak, dinlemek.

Dünyevîdür bularnı yâd alınız

Uşrevîni diyin *kulak salınız* (B16b-289)

Yana bir mûcib-i nifâsî bil

Barçasını *kulak sal* işitkil (B26a-484)

kulak tut-: Kulak vermek, dinlemek.

Ger necâset hafîfedür anda

Tut kulak hükmin aytayın bende (B21b-394)

Tört kısım oldı barça mâl-ı zekât

Tut kulak diy barıge bir bir bat (A170-1313)

saç sal-: Saç uzatmak.

Burutuñ birle tırnağıñalğıl

Kırkçkuluk tügni kırk vü *saç salğıl* (B89a-1707)

saç taşsır it-: Saç kesmek, saç kısaltmak.

Yana baş kırk yâ *saç it taşsır*

Boldı vâcib bu kılmağıl taşsır (B100b-1950)

tırnak al-: Tırnak kesmek.

Bir ilig *tırnağın* tamâm *almak*

Yâ alınsa ayağını hem mundağ (B94b-1825)

til tigür-: Dil uzatmak.

Ol hilâf irdi nâ-ħağ u bâtıl

Lîk alarğa *tigürmegey* sin *til* (A28-178)

tili asra-: Dili korumak, dili muhafaza etmek.

Söggüçi şer' ara bolur kâfir

Tilimizni sin *asra* iy Kâdir (B10b-171)

til tipret-: Dili hareket ettirmek, konuşmak.

İmdi diy altı farz-ı dâhilni

Bu mesâyilğa *tipretey tilni* (B39b-731)

tüg kırk-: Tüy kesmek, tüy kısaltmak.

Bil ki yitinçi bu-durur bî-şek

Kırkımak bir *tüg* olsa yâ üzme (B94b-1820)

tüg üz-: Tüy kesmek.

Bil ki yitinçi bu-durur bî-şek

Kırkımak bir *tüg* olsa yâ *üzme* (B94b-1820)

yüz ivür-: Yüz çevirmek, yüzünü dönmek.

Yüz ivürsün imam oñ yaña

Fecr ile asrda budur aña (B46b-871)

yüzni kıl-: Yüzünü dönmek, bakmak.

Ger namâz içre zâhir oldı cihet

Yüzni kıl ol sarığa bu fursat (B38b-710)

yüzüñni kibleğa kıl-: Yüzünü kibleye dönmek.

Merve'ğa çık *yüzüñni kibleğa kıl*

Sin Safâ'da oquğanıñ oquğıl (A261-2032)

yüzüñni kiltür-: Yüzünü getirmek, yüzünü döndürmek.

kible sarı *yüzüñni kiltürüben*

Sin vuzû birle aytkıl turuban (B53b-1019)

2.4. Mübeyyen Der Fıkh'ta Organ Adlarıyla Oluşturulan Atasözleri

Mübeyyen Der Fıkh üzerine yapılan incelemede eserde organ adıyla oluşturulan atasözü tespit edilmemiştir.

2.5. Mübeyyen Der Fıkh'ta Organ Adlarıyla Oluşturulan Kalıp İfadeler (Sözler)

Mübeyyen Der Fıkh üzerine yapılan incelemede eserde organ adıyla oluşturulan kalıp ifadelere rastlanmamıştır.

Sonuç

Organ adları, dilin söz varlığı içinde en temel unsurların başında gelir. Türk dilinin muhteva olarak en zengin, gramatikal olarak en güçlü devrelerinden olan Çağatay Türkçesindeki metinler

incelendiğinde organ adlarının sözcüklüğünde çok önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Organ adları Çağatay Türkçesinde tek başına olduğu kadar kelime grupları içinde kullanım yönünden de oldukça işlektir. Bilhassa organ adları ile oluşturulan kalıplaşmış dil birimlerinin Çağatay Türkçesi metinlerinde kullanım sıklığı dikkat çekicidir.

Klasik Dönem Çağatay Türkçesi şairlerinden Bâbü'r Şah'ın *Mübeyyen* adlı eserinde organ adları ile oluşturulan kalıplaşmış dil birimlerinin incelendiği bu çalışmada eserde 47 organ adı tespit edilmiştir. Bu organ adlarından 30 tanesi ile kalıplaşmış dil birimleri oluşturulduğu saptanmıştır. Organ adları ile oluşturulan kalıplaşmış dil birimlerinin işlek şekilde kullanılması noktasında oldukça dikkat çekici bir eser olan *Mübeyyen* üzerine yapılan çalışmada Çağatay Türkçesinin dilbilim çalışmalarında çok önemli bir yere sahip olan kalıplaşmış dil birimlerinin kullanımı yönünden ne derece zengin ve işlek bir yapıya sahip olduğunun gösterilmesi amaçlanmıştır. İlâveten Bâbü'r'ün *Mübeyyen* adlı eseri üzerine yapılan tetkiklerde eserde organ adlarıyla oluşturulmuş birleşikler ve deyimler tespit edilip incelenmiş ancak organ adlarıyla oluşturulmuş ikileme, atasözü ve kalıp ifadeler rastlanmamıştır. Bunun fıkıh kitabı olan *Mübeyyen*'in muhtevasının sınırlı olmasından kaynaklanması muhtemeldir.

Eserde Tespit Edilen Organ Adları		Kalıplaşmış Dil Birimi Oluşturan Organ Adları	
ağız	kırpık	ağız	koltuk
arka	kol	arka	köğüs
aşuk	koltuk	ayak (ayağ)	köz
ayak (ayağ)	koyun	barmak	kulağ (kulağ)
barmak	köğüs	baş	saç
baş	köz	bil	sağal
bıkın	kulağ (kulağ)	boyun	sünek (süneğ)
bil (bêl)	kuyruk	burun	tırnak
bilek	miğ	il	til
boyun	saç	ilig	tiri
burun	sağal	iğnek	tirse
döş	sınçalağ	kan	tiş
igin	sünek (süneğ)	kıl	tiz
il	tapan	kindik	tüg
ilig	tırnak	kol	yüz
ilig2 (parmak)	tiken		
ilik	til		
iğnek	tiri		
ir(i)n	tirse		
kan	tiş		
kağrığ	tiz		
karın	tüg		
kıl	yüz		
kindik			

Kısaltmalar

BTS: Biyoloji Terimleri Sözlüğü

RBTS: Resimli Tıp Sözlüğü

TS: Türkçe Sözlük

vd.: ve diğerleri

ZTS: Zooloji Terimleri Sözlüğü

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça / References

- Aksan, D. (1996). *Türkçenin Sözcük Varlığı*. Engin Yayınevi.
- Akün, Ö. F. (1993). Bâbü. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 4, 396-400.
- Ayverdi, İ. (2010). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. Kubbealtı.
- Çolak, G. (2017). *Türkçede Fosil Kelimeler*. Bilge Kültür Sanat.
- Doğan, L. (2005). Türk Dilinde Organ Adları Üzerine Bir İnceleme–Ana ve Ara Temel Kelimeler. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6, 141-163.
- Dökmeci, İ., & Dökmeci H. (2014). *Resimli Büyük Tıp Sözlüğü*. Noel Tıp Kitabevleri.
- Eckmann, J. (Çev. Karaağaç, G.) (2013). *Çağatayca El Kitabı*. Kesit Yayınları.
- Er, O. (2016). Bitlis Eren Üniversitesi Takvimlerine Kültürel Değerler Açısından Bir Bakış. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 56, 1425-1440.
- Gökdayı, H. (2020). *Türkçede Kalıp Sözler*. Kriter Yayınları.
- Karol, S. (1963). *Zooloji Terimleri Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karol, S., Suludere Z., & Ayvalı, C. (1998). *Biyoloji Terimleri Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Köprülü, M. Fuad (1945). Çağatay Edebiyatı. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 3, 270-323.
- Sarı, C. (2019). *Türkiye Türkçesi Ağzılarında Kalıplaşmış Dil Birimleri*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Seyhan, Oral, T. (2004). *Mübeyyen Der Fıkh (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Çağrı Yayınları.
- Subaşı Uzun, L. (1991). Deyimleşme ve Türkçede Deyimleşme Dereceleri. *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, 2, 29-39.
- Türk Dil Kurumu (2005). *Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

